

Summary

The article deals with the actualization of Latin alphabet in the Ukrainian and Russian language space, which has been used for centuries by Cyrillic alphabet. In particular, the imposition of a new meaning on the Latin letter "Z", which received the status of an unofficial symbol of the Russian during of the war in Ukraine, is considered. At the same time, the Latin "V", which is used as a symbol of Russian military equipment, is analyzed. A historical investigation of the use and interpretation of these graphs is being conducted. The functioning and pragmatics of these letters in the journalistic discourse of the two participants in the confrontation are considered.

Keywords: Russian and Ukrainian language spaces, Cyrillic, Latin, letter "Z", letter "V", symbol, war.

АСОЦІАТИВНИЙ ОБРАЗ ВОРОГА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Близнюк Катерина

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

blyznjukkr@ukma.edu.ua

Від початків існування людства й зародження його свідомості та здатності спостерігати, осмислювати й категоризувати світ навколо багато об'єктів і понять фіксуються у нашій картині світу через бінарні опозиції: свій – чужий, добро – зло, друг – ворог. Семантика концепту ВОРОГ у різних мовах має досить універсальні доміанти, адже вказує на противника, того, з ким боремося чи воюємо, перебуваємо у стані ворожнечі. Такі значення фіксують українські тлумачні словники [Словник української мови 1970: 739], словники синонімів доповнюють їх, називаючи ворогом того, хто негативно ставиться до когось-небудь чи протидіє йому, ворожі сили, водночас вони пропонують цілу низку номінацій ворога, серед яких недруг, противник, ненависник, недоброзичливець, неприятель, супостат і шкідник [Словники України].

Оскільки концепт ВОРОГ є важливою частиною картини світу будь-якої людини, він реалізується в мові через широкий арсенал мовних засобів, зберігає свою універсальну сутність, але також трансформується й набуває конкретніших та емоційніших рис у періоди великих суспільних подій, як-от війна, саме тому його вивчення завжди зберігає актуальність і привертає увагу дослідників. Особливості концепту ВОРОГ в українській національній картині світу переважно вивчають на матеріалах політичного дискурсу й текстів ЗМІ. Зокрема, Т. Вільчинька простежує особливості репрезентації бінарної концептуальної опозиції «захисник – ворог» у газетних публікаціях [Вільчинська 2017]. Н. Кондратенко аналізує концепт ВОРОГ як компонент семантичної опозиції «свій» – «чужий» на матеріалі виступів і промов українських політиків [Кондратенко 2017]. У контексті політичного дискурсу розглядає зазначений концепт І. Басовець під час дослідження засобів його вербалізації у промовах тодішніх президентів України й США П. Порошенка і Д. Трампа [Басовець 2017]. А. Червінчук звертається до концепту ВОРОГ в українській воєнній документалістиці (2015 – 2018 рр.), доходячи висновку, що «автори вдаються до різних форм зображення протилежної сторони воєнного конфлікту і тому формують різні образи ворога» [Червінчук 2021: 90]. Саме різносторонність концепту ВОРОГ, початок повномасштабного вторгнення РФ на територію України та необхідність

експериментального дослідження концепту спонукали до цієї розвідки, а її метою стало вивчення асоціативного образу ворога в сучасній українській мові.

В основі нашого дослідження лежить вільний асоціативний експеримент, оскільки «порівняно з традиційними методами семантичного опису, аналіз словесних асоціацій дозволяє значно повніше зрозуміти глибоко прихований для іноземця або неусвідомлений користувачем рідної мови культурний фон, в якому закріплені окремі лексичні одиниці» [Grygiel 2013: 162]. Крім того, він дозволяє розкрити особливості ментального лексикону людини, вербальної пам'яті та культурних стереотипів цілого народу, показує ієрархічність ознак у структурі значення концепту [Kostruba 2019: 38]. Психолінгвістичні експерименти дають ширшу інформацію про прямі й переносні значення та можливості сполучуваності слів-стимулів [Шевченко 2021: 555]. Ба більше, вони відкривають дослідникам специфіку концептуалізації навколишнього світу в мові [Bartmiński 2010: 124]. Наш експеримент відбувся у квітні 2022 р., коли щойно були деокуповані Київщина та Чернігівщина і саме почали надходити трагічні новини зі сходу України, зокрема з Маріуполя. В асоціативному експерименті взяли участь 1049 учасників із усіх областей України, для роботи було відібрано 1009 із отриманих анкет, що повністю відповідають поставленим умовам. Учасниками експерименту стали представники української молоді віком від 15 до 30 років (студенти, аспіранти й докторанти українських вищих навчальних закладів), із них 74% жінки й 26% чоловіки. Дослідження проведено у формі письмового вільного асоціативного експерименту: респонденти мали заповнити електронну анкету, перша частина якої складалася з питань про їхній вік, стать, регіон проживання, у другій частині учасники мали написати слова-реакції на 16 стимулів. Перед респондентами стояла вимога писати саме словесні реакції, а не визначення чи пояснення до запропонованих понять, бо тільки в цьому випадку отримуємо «чисті реакції», а не те, що від них (на їхню думку) хочуть почути. До якісних словесних реакцій ми також зараховували сталі вислови й відомі цитати, які завдяки високій частотності їхнього вживання здатні автоматично виникати у свідомості респондентів. Водночас учасники могли не записувати жодного слова-реакції, якщо таке не виникало миттєво. Цією можливістю щодо стимулу *ворог* скористалися 33 респонденти. Відсутність реакції може спричинити «відсутність стимулу в ментальному лексиконі інформанта» [Карпенко 2005: 120]. Втім, на наш погляд, пропуск у цьому випадку зумовлений складністю й суперечливістю почуттів, а водночас неможливістю коротко викласти весь комплекс уявлень, що існують у свідомості респондентів у зв'язку з концептом ВОРОГ.

У результаті експерименту було зібрано 1175 асоціацій, що діляться на 333 типи, серед них 227 одиничних, тобто асоціативне поле концепту ВОРОГ має конденсоване ядро й розгалужену периферію. Стрижнева асоціація *росія* (252 – тут і далі в дужках вказана частотність реакції у сформованому асоціативному полі).

Ядро асоціативного поля концепту, окрім стрижневої, формують реакції *Путін* (56), *смерть* (52), *русня* (37), *зло* (29), *москаль* (27), *росіяни* (25), *окупант* (24), *орки* (23), *росіянин* (23), *кров* (22), *вбивця* (21), *кацап* (19), *ненависть* (19), *нелюд* (18), *рашист* (15), *мертвий* (13), *злість* (11). Вони засвідчують, що у свідомості молодих українців у період повномасштабного вторгнення ворог асоціюється передовсім із державою-агресором та її народом.

Приядерна зона поля складається із асоціацій: *Московія* (8), *вбивство* (7), *кати* (7), *агресія* (6), *агресор* (6), *білорусь* (6), *лють* (6), *підступний* (6), *біль* (5), *знищення* (5), *рася* (5), *страх* (5), *варвар* (4), *війна* (4), *добриво* (4), *здохне* (4), *мародер* (4), *помре* (4), *путлер* (4), *російський народ* (4), *росня* (4), *рф* (4), *слабкість* (4). Разом із одиницями ядерної зони, ці реакції засвідчують головні напрями асоціювання:

Росія, номінації агресора, усе, заподіяне ним, ставлення до ворога, характеристики ворога.

Напівпериферія асоціативного поля сформована низькочастотними асоціаціями, що якісно доповнюють головні ланцюжки асоціювання: *відраза* (3), *ганьба* (3), *гвалтівник* (3), *загарбник* (3), *зброя* (3), *згине* (3), *злидні* (3), *знищити* (3), *зрадник* (3), *лукашенко* (3), *московит* (3), *насилля* (3), *небезпека* (3), *нещадний* (3), *Путин* (3), *Рашка* (3), *російський солдат* (3), *Россія* (3), *чмоня* (3), *чужий* (3), *виродок* (2), *безжальний* (2), *безсердечний* (2), *бруд* (2), *вогонь* (2), *геноцид* (2), *демони* (2), *жалюгідний* (2), *жорстокий* (2), *замовчування* (2), *злий* (2), *злочинець* (2), *кацапня* (2), *кривавий* (2), *мордор* (2), *Москва* (2), *напад* (2), *недолугість* (2), *нищий* (2), *нікчемний* (2), *огидний* (2), *орда* (2), *підар* (2), *підлий* (2), *погана людина* (2), *помста* (2), *поразка* (2), *артисти* (2), *противник* (2), *Путінський режим* (2), *расеянін* (2), *рАсія* (2), *російська армія* (2), *руський мир* (2), *свинособака* (2), *Смерть ворогам!* (2), *солдат* (2), *триколор* (2), *Угорщина* (2), *хижак* (2), *чорний* (2), *ворон* (2), *чорт* (2). Вона розширює спектр номінацій і характеристик ворога, особливо спрямованих на засудження, викриття й знецінення.

Периферію поля утворюють асоціації, що траплялися тільки один раз. Загалом їх 227, окремі слова належать до індивідуальних реакцій, викликаних особистим досвідом респондентів, логіку їхньої появи простежити складніше: *зелений* (1), *зуби* (1), *крилатий* (1), *Ляшко* (1), *лоша* (1), *образ кочівника-бедуїна* (1), *сміх* (1), *сучасна структура світових відносин* (1), *Танос* (1), *туман* (1). Проте більшість асоціацій мають прямий зв'язок із подіями російсько-української війни й виступають елементами виокремлених напрямів асоціювання, наприклад: *200-ий* (1), *2га армія в світі* (1), *Z/V* (1), *аїд* (1), *алкаш* (1), *алкоголіки* (1), *антигуманність* (1), *апокаліпсис* (1), *АТО* (1), *багато* (1), *багряний колір* (1), *близько* (1), *бомжестан* (1), *боротьба* (1), *вбиває українців* (1), *випробування* (1), *виродження* (1), *де ви були ці 8 років* (1), *держави* (1), *дзеркало* (1), *диверсант* (1), *дякувати за досвід* (1), *забирає хороше* (1), *зазіхає на батьківщину* (1), *залишає лише погане* (1), *кордон* (1), *меч* (1), *мовчання* (1), *назавжди* (1), *народу* (1), *насмішка* (1), *не шкода* (1), *ніж* (1), *плата* (1), *по ту сторону* (1), *повстання* (1), *полум'я* (1), *понти* (1), *поруч* (1), *поряд* (1). Напівпериферія й периферія – це зони, що забезпечують перетини асоціативного поля концепту ВОРОГ із полями інших концептів, наприклад: ВІЙНА, СМЕРТЬ, ЗЛО, ЗЛОЧИН, ЗРАДА, НАРОД, БОРОТЬБА. Потенційно ці асоціації можуть ставати частотнішими при збільшенні кількості опитуваних чи зміні національної мовної картини світу, але так само вони можуть зникати, втрачаючи актуальність.

Окрім ієрархічної ядерно-периферійної структури поля, простежується поділ асоціацій за тематичним принципом. Кількісно переважною виступає лексико-тематична група, пов'язана з Росією: *росія* (252), *Путін* (56), *русня* (37), *росіяни* (25), *росіянин* (23), *кацап* (19), *москаль* (27), *рашист* (15), *Московія* (8), *расея* (5), *путлер* (4), *російський народ* (4), *росня* (4), *рф* (4), *московит* (3), *Путин* (3), *Рашка* (3), *російський солдат* (3), *Россія* (3), *кацапня* (2), *мордор* (2), *Москва* (2), *Путінський режим* (2), *расеянін* (2), *рАсія* (2), *російська армія* (2), *руський мир* (2), *триколор* (2), *В.В Х**ло* (1), *брудний росіянин* (1), *всі наподоби росіян* (1), *кожний росіянин* (1), *Кремль* (1), *маскалі* (1), *мізерна росіянська собака* (1), *паРашка* (1), *тидорашка* (1), *ПДРІЛА ПУТІН* (1), *підтримка імперіалізму рф* (1), *прапор Росії* (1), *птнх* (1), *Пуйло* (1), *пупін* (1), *расейська федерація* (1), *расіяни* (1), *раша* (1), *рашизм* (1), *рос.військовий* (1), *Росія* (1), *російська влада* (1), *російська пропаганда* (1), *російські агресори* (1), *русские* (1), *руській* (1), *руській* (1), *руський корабель* (1), *руські* (1), *солдат в російській формі* (1), *сусіди з параші* (1), *увесь російський народ* (1), *царь* (1). Номінації засвідчують небажання респондентів називати державу-агресора, її лідера й народ

прямо. Фонетичні й орфографічні зміни спрямовані на негативну оцінку, приниження, осуд.

Крім Росії та росіян, серед асоціації були зафіксовані також інші власні назви та похідні від них, що у свідомості української молоді позначають відповідальних за трагічні події в житті нашого народу: *білорусь* (6), *лукашенко* (3), *Угорщина* (2), *буряти* (1), *калмики* (1), *монголо-татари* (1), *Сталін* (1).

Ще сильнішу негативну оцінку на образ ворога накладають різноманітні непрямі номінації: *окупант* (24), *орки* (23), *вбивця* (21), *нелюд* (18), *кати* (7), *агресор* (6), *варвар* (4), *доброво* (4), *мародер* (4), *чмоня* (4), *гвалтівник* (3), *загарбник* (3), *зрадник* (3), *виродок* (2), *бруд* (2), *демони* (2), *злочинець* (2), *орда* (2), *підар* (2), *артисти* (2), *противник* (2), *свинособака* (2), *солдат* (2), *хижак* (2), *ворон* (2), *чорт* (2), *алкаш* (1), *алкоголіки* (1), *боягуз* (1), *брехло* (1), *гавно* (1), *гоблін* (1), *звір* (1), *злодій* (1), *зубата потвора* (1), *ідіот* (1), *істота* (1), *лайно* (1), *мат* (1), *мерзота* (1), *мр@зота* (1), *мразі* (1), *мудак* (1), *недруг* (1), *непроханий гість* (1), *нецензурна лексика* (1), *нечисть* (1), *опонент* (1), *перешкода* (1), *пердушня* (1), *покидьок* (1), *правопорушник* (1), *раб* (1), *руйнівник* (1), *суки* (1), *супротивник* (1), *таракан* (1), *тиран* (1), *убивця* (1), *упир* (1), *х##ло* (1), *шовініст* (1). Як зауважує Т. Вільчинська, номени на позначення ворога «конотують почуття зневаги, презирства, осуду і под., адже саме з образом ворога у масовій свідомості асоціюються всі біди та нещастя – зміна звичного способу життя людини, суспільства загалом» [Вільчинська 2017: 62]. Знаково, що серед номінацій маємо такі, що охоплюють фікційних негативних персонажів, містять обценізми та літературні слова з негативними конотаціями.

Підсилюють ефект попередньої лексико-тематичної групи реакції-характеристики: *мертвий* (13), *підступний* (6), *нещадний* (3), *чужий* (3), *безжальний* (2), *безсердечний* (2), *жалюгідний* (2), *жорстокий* (2), *злий* (2), *недолугість* (2), *ниций* (2), *нікчемний* (2), *огидний* (2), *підлий* (2), *погана людина* (2), *чорний* (2), *байдужість* (1), *боягузтво* (1), *бездіяльність* (1), *безмозгий* (1), *безпощаддя* (1), *безхребетні* (1), *безчестя* (1), *вічний* (1), *ганебність* (1), *гнилий* (1), *дикий* (1), *заздрість* (1), *занедбаність* (1), *злиденність* (1), *інакший* (1), *колишній* (1), *лютій* (1), *негідний* (1), *немічний* (1), *неосвіченість* (1), *озброєний* (1), *пиха* (1), *поганий* (1), *тварини гірший* (1), *трусливий* (1), *тупість* (1), *холодність* (1), *цинізм* (1), *червоний* (1). Велике різноманіття номінацій та характеристик ВОРОГА не є випадковим, воно засвідчує складність цього концепту та його багатогранність. Схожу ситуацію у репрезентації ВОРОГА в українській воєнній документалістиці простежила А. Червінчук. Дослідниця виокремлює такі типи ворога, що перегукуються із реакціями, отриманими в ході нашого експерименту: агресор, мучитель, маргінал, боягуз, російській військові як загарбники, хитрий, нахабний [Червінчук 2021].

Серед атрибутів ворога виступають його рабська свідомість, бідність, схильність до брехні: *слабкість* (4), *зброя* (3), *ганьба* (3), *злидні* (3), *замовчування* (2), *брехня* (1), *дезінформація* (1), *деморалізація* (1), *драматургія* (1), *кіно* (1), *неправда* (1), *режим* (1), *російська пропаганда* (1), *солдат на чужої землі* (1), *темно* (1), *темрява* (1), *терор* (1), *тиранія* (1), *фейки* (1), *ярмо* (1).

Група «заподіяне ворогом» описує події війни: *смерть* (52), *зло* (29), *кров* (22), *вбивство* (7), *біль* (5), *знищення* (5), *війна* (4), *насилля* (3), *небезпека* (3), *вогонь* (2), *геноцид* (2), *напад* (2), *жахи* (1), *звірство* (1), *згвалтування дітей* (1), *злочин* (1), *конфлікт* (1), *знуцання* (1), *зрада* (1), *кривда* (1), *крик* (1), *неспокій* (1), *паніка* (1), *пекло* (1), *переживання* (1), *прийшов вбивати та грабувати мою країну* (1), *приносить страждання*, *приходить в твій дім* (1), *рана* (1), *розруха* (1), *розстріл* (1), *руйнування* (1), *силування* (1), *сльози* (1), *страждання* (1), *шкода* (1). Воєнні злочини, звірства, знущання, вчинені й заподіяні ВОРОГОМ, як і війна загалом, не

є випадковими чи спровокованими жертвою. Вони лежать частіше в площині не-підтримки російської національної ідентичності, тому ці асоціації якісно доповнюють попередні лексико-тематичні групи. Як зауважує А. Франковяк: «Російська ідентичність після 1999 року ґрунтується на імперській, великоросійській, сталінській, царській і православній ідеології. Ірина Щербакова називає це «помилковою свідомістю», яка створює у росіян ілюзію уяви себе кимось лише тоді, коли держава сильна» [Frankowiak 2016:106]. Тут маємо додати, що сила держави вимірюється її насильним територіальним приростом (Молдова, Грузія, Ічкерія, Україна), підкоренням і пригнобленням слабших народів, асиміляцією та затиранням будь-якої національної ідентичності, відмінної від російської.

Як відповідь на скоєне, почуття українців до ворога є різко негативними: *ненависть* (19), *злість* (11), *агресія* (6), *лють* (6), *страх* (5), *відраза* (3), *злоба* (1), *зневага* (1), *ненавиджу* (1), *сум* (1), *туга* (1).

Займенникові асоціації увиразнюють опозицію свій – чужий: *вони* (1), *всі* (1), *всі 140млн русні* (1), *всі наподоби росіян* (1), *мій* (1), *на нашій землі* (1), *наш* (1), *свій* (1), *своя свідомість* (1).

Важливою частиною асоціативного поля концепту ВОРОГ виступають прогнози долі загарбників: *смерть* (52), *добриво* (4), *здохне* (4), *помре* (4), *згине* (3), *знищити* (3), *помста* (2), *поразка* (2), *Смерть ворогам!* (2), *вмре* (1), *вбити* (1), *в землі* (1), *грунт* (1), *загниє* (1), *буде наказан* (1), *здох* (1), *земля* (1), *знищений* (1), *знищимо ворога* (1), *іде додому в пакетиках* (1), *корабель* (1), *мстити* (1), *омис кров'ю землю* (1), *перемога* (1), *переможений* (1), *повертається додому в сміттєвому пакеті* (1), *покарання* (1), *птнх* (1), *розірвати* (1), *руський корабель* (1), *соняшник* (1), *труп* (1), *умре* (1), *як роса на сонці* (1). Водночас вони засвідчують віру українців у власну здатність подолати ворога.

Асоціативний образ ворога у мовній картині світу сучасної української молоді вирізняє конкретний суб'єкт – Росія. Водночас ворог постає злочинцем, поганцем, брехуном і рабом, що приходить на чужу землю й завдає страждань і смертей, але буде переможений.

Література

Басовець 2017: Басовець, І. М.: Вербальне увиразнення концепту «ВОРОГ» у політичних промовах президентів України та США (П. Порошенко та Д. Трампа). In: Актуальні проблеми сучасної іноземної філології: Студентський науковий вісник. Рівне: РДГУ 2017, с. 101–106.

Вільчинська 2017: Вільчинська, Т.: Вербалізація бінарної концептуальної опозиції «захисник – ворог» (на матеріалі газетних текстів). In: Медіапростір. 2017. Спецвип. № 10, с. 59–65.

Карпенко 2005: Карпенко, О.: Онім у ментальному лексиконі: асоціативний метод визначення наявності чи відсутності. Мова. Одеса: Астропринт 2005, с. 120–124.

Кондратенко 2017: Кондратенко, Н. В.: Вербалізація концепту ВОРОГ в українському політичному дискурсі. In: Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. Вип. 16. 2017, с. 358–366.

Мартінек 2012: Мартінек, С.: Структура когнітивної категорії крізь призму асоціативного експерименту (на матеріалі слов'янських мов). In: Проблеми слов'янознавства. Вип. 61. 2012, с. 276–85.

Словники України: Словники України online [Електронна версія]. Режим доступу: URL: <https://corp.ulif.org.ua/dictua/>

Словник української мови: Словник української мови: в 11 томах. Том 1, 1970.

Шевченко 2021: Шевченко, О. М.: Методика проведення вільного й спрямованого асоціативних експериментів у дослідженні концепту. In: Actual Trends of Modern Scientific Research. Abstracts of the 6th International Scientific and Practical Conference. Munich, Germany 2021, с. 554–558.

Червінчук 2021: Червінчук, А.: Концепт «ВОРОГ»: репрезентація в українській воєнній документалістиці (2015-2018 рр.). In: Вісник Львівського університету. Серія журналістика, (49). 2021, с.Ю90–98.

Bartmiński 2010: Bartmiński, J.: Jak rekonstruować językowo-kulturowy obraz Europy?. In: Etnolingistyka, 22, 2010, s. 121–128.

Frankowiak 2016: Frankowiak, A.: Tożsamość europejska a sprawa Rosji, Ukrainy, Turcji (wybrane aspekty w świetle polskiej prasy opinii). In: Przegląd Wschodnioeuropejski, 7(2). 2016, s. 99-118.

Grygiel 2013: Grygiel, M.: Asocjacyjny wymiar konceptu СЛОБОДА (wolność) w języku serbskim. In: Etnolingwistyka. Problemy Języka i Kultury. T. 25. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2013, s. 161 – 181.

Kostruba 2019: Kostruba, N.: The Concept of «Sin» in the Consciousness of Young People: the Psycholinguistic Approach. In: PSYCHOLOGICAL JOURNAL, 5(10)/ 2019, p. 35-45. <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.10.3>

Summary

The concept of ENEMY belongs to archaic binary concepts. The enemy in the Ukrainian language is traditionally called the opponent in a struggle or war, the one with whom we are at enmity, but the full-scale war since February 2022 affects the picture of the world of the Ukrainians and therefore is forming new associative image of the enemy. Russia appears as a subject, the main opponent. The enemy is a criminal, a bad person, a liar, and a slave who comes into a foreign land and causes suffering and death but will be defeated. The associative field is dominated by reactions that mark Russia, V. Putin, and Russians directly and through nominations with negative connotations, names of characters, and obscene vocabulary.

Key words: concept, associative field, free associative experiment, stimulus, association, language picture of the world.